

Ташбаева Н.К.

АЛЫМБЕК ДАТКА ЖАНА КОКОН ХАНДЫГЫ

Ташбаева Н.К.

АЛЫМБЕК ДАТКА И КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО

N.K. Tashbaeva

ALYMBEK DATKA AND KHANATE OF KOKONDO

УДК: 947.1(575.2)(043.3)

Бул макалада Алымбек датканын саясий жана дипломатиялык ишмердүүлүгү изилдөөчүлөрдүн көз караштарынын мисалында каралат. Анткени өз доорунда бул инсан Кокон хандыгында таасирдүү роль ойноп турган.

Негизги сөздөр: датка, саясий башкаруу, Кокон хандыгы, медресе, мамлекеттүүлүк, дипломатиялык.

В этой статье рассматривается политическая и дипломатическая деятельность Алымбек датки с точки зрения исследователей и их примерах.

Ключевые слова: датка, политическое управление, кокандское ханство, медресе, государственность, дипломатическая.

In this article considered political and diplomatic activities of Alymbekdatka from the researchers point of view and in their examples.

Key words: datka, political management, Kokand khanate, islamic school, statement, diplomatical.

XIX кылымдын 30-60-жж анжияндык жана аркалык кыргыздардын арасында кадыр-баркка ээ болгон инсан Алымбек Асан Бий уулунун саясий ишмердүүлүгү - Т.Н. Өмүрбеков, Т.А.Өмүрзакова, В.М. Плоских, А. Эркебаев, Т. К. Кененсариев, Ж. Алымбаев, В.Наливкин, Ш.Абдраманов, Б.К. Абытов сыяктуу тарыхчы - окумуштуулардын эмгектеринде жана архивдик материалдарда чагылдырылган.

Алымбек датканын коомдук саясий ишмердигинин туу чокусу 1858-1862 жылдарга туура келет. 1831-жылы Мадалы хан ага “Датка” наамын берген. Ордодон датка наамын алгандыгына карабастан бир нече жолу хандыкка каршы көтөрүлүшкө башчылык кылган. 1845-жылы Алайлык жана Ферганалык кыргыздардын хан бийлигине каршы көтөрүлүшүнө жетекчилик кылып ордонун коопсуздугуна олуттуу коркунуч туудурган. Көтөрүлүштүн себеби, хан салыгынын күндөн-күнгө көбөйүшү, о.э. элет эли чептердеги кокондук сарбаздарды азык-түлүк, унаа ж.б. каражаттар менен камсыз кылып турууга милдеттендирилген. Кокон хандыгы жаңы ээликтерде үстөмдүгүн бекемдеп чек-араларды, соода кербендерин коргоо максатында Кыргызстандын жерлерине бир катар чеп-коргондорду курат. Алсак, Алайда-Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон, Дароот-Коргон; Чүйдө, Пишпек, Токмок, Кара-Балга, Ак-Суу, ал эми Теңир-Тоодо-Ат-Башы, Куртка, Жумгал, Кочкор; Көл боюнда - Тоң, Тамга, Барскоон, Каракол коргондору курулган. Айтымда ар бир чепте сарбаздардан

тышкары көптөгөн Кокондук соодагерлер жашаган [1, 158].

Окумуштуу Т. Өмүрбеков: “XIX-кылымдын орто ченинде кыргыз элинин чыгаан мамлекеттик ишмери, кылдат жана чебер саясатчы, айтылуу Алымбек датканын ишмердиги, аркалык кыргыздардын ага мамилеси, аны ак дилден колдоосу кыргыз уруулары тарыхый чечүүчү учурларда, татаал кырдаалдарда бекем баш кошуп, биригип турушканынын далили ” [20] экендигин билдирет.

1860-ж. Узун-Агачтагы уруштун учурунда Алымбек датканын аскер башы катарында аракеттери тууралуу ар кандай ой-пикирлер айтылып жүрөт. Кокондук тарыхчы Молдо Нияз Мухаммед Хоканди аталган салгылашуунун ийгиликсиз аякташына “Алымбек кыргыз менен Ташкент акими Канат Шанын жоолашуусу себеп болду деп эсептеп, согуш талаасынан аскерин жана кыргыздарды алып кеткени үчүн Алымбекти айыптаган” [13, 333]. Анын мындай чечиминин түпкү максаты Кыргызстандын түштүгү менен түндүгүндөгү кыргыз урууларын бириктирип, кыргыздарды баш коштуруу, өз алдынча мамлекет уюштуруу болгон. Датка өз башынан далай татаал окуяларды өткөргөн, көптү көргөн чебер дипломат, ийкемдүү саясат жүргүзгөн мамлекеттик ишмер экендигин Узун-Агачта дагы бир ирет далилдеген.

Биринчиден алгачкы чакан кагылышуулардын жүрүшүндө сабырдуулук кылып күчтөрдүн тең салмактуулугун тактап, таразалап, каршылашкан тараптын курал-жарак, согуш тактикасы жагынан алда канча күчтүү экендигин түшүнгөн. Экинчиден-көпчүлүк бөлүгү кыргыздардан турган кошуундун чечүүчү учурда майдандан четтешинин негизги себеби кыргыздарды бөөдө кыргыздан сактап калуу болгон. Алымбектин мындай чечимин Кокон ханы чыккынчылык катары кабыл алып, аны өлүм жазасына тартууга жашыруун бүтүм чыгарган, бирок, ишке ашкан эмес. Себеби, аркалык кыргыз урууларынын жол башчылары Үмөтаалы, Ажы, Осмон сыяктуу чоң манаптар аны колдоп, аман алып калышкан. Алымбек кыргыздардын бирдиктүү өз алдынча хандыгын кайра түзүүгө чара көрүп, жол издеген. Анын бул оюн аткарууга өз элинин мүмкүнчүлүгү аз экендигине көзү жетип, Жети-Суудагы орус бийлиги менен байланыш түзүүгө аракет кылган. Орустарга каршы согуш уюштурууга кескин каршы чыккан. Бул жөнүндө кокон тарыхчысы

Молдо Нияз Мухаммед Хоканди даана жазып кеткен. Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты Коконго баш ийбөө, түштүк-түндүк кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча мамлекет уюштуруу же Кокон ордосун толук ээлөө аракети болгон [6,92-93].

Алымбек датканын Кашкарлыктар менен болгон согушун 2 этапка бөлүп кароого болот. Алайдагы жана канатташ Кашкар аймагындагы окуяларга Алымбек Асан бий уулу активдүү аралашкан. Мадали хан Алымбек датканы Коконго чакыртканда Жаңгир кожонун кыймылынын жана кокондуктардын Кашкарга жортуулдарынын учурунда Алайлык кыргыздардын кылган “кызматын” эске алса керек. Албетте Кокон ханы Алымбекти колго алуу аркылуу ал башкарган кыргыз урууларын өз бийлигине биротоло имерүүнү көздөгөн. Ошондуктан көп өтпөй 1831-жылы ага расмий датка даражасы – Алайдын башкаруучусу мансабы ыйгарылганы маалым [4,50].

2-этабы Алымбек датканын 40-жж. II жарымындагы коомдук-саясий ишмердигинин дагы бир өнүрү Кашкар тарапка кайрадан жанданган кожолордун кыймылы менен тыгыз байланыштуу. 1847-ж. күзүндө Кашкарда кайрадан өздөрүнүн өкүмдарлыгын орнотууну эңсеген, андагы тактыга талапкер “ыйык” кожолордун бири Катта- Төрө (б.а. Кожо – Төрө же Ишанхан - Төрө) өзүнө санаалаш кожолордон жана Ферганалыктардан, көбүнчө кыргыздардан кошуун топтоп алып Кашкарга кирип барат. Жолдо Ош менен Алайдан ага Алымбек датка жана Кыдыр бий кошулуп, кыргыз кошуундарын топтоп беришет. Бул көтөрүлүш тарыхта “жети кожонун козголоңу” деген ат менен белгилүү, себеби ага Аппак кожонун тукумунан 7 киши катышкан. Бирок, кыймыл ийгиликсиз аяктап, 1848-январда кыш чилдеде Кашкарлык 20 миң качкын Терек-Даван ашуусу аркылуу Ферганага кайтат. Ашууда качкындардын көбүнүн колу, бутун үшүк алып, жаш балдар суукка тоңуп же ачкадан өлгөн [8, 167].

Кашкардагы кармаштардын жүрүшүндөгү жана кайра тарткандагы оор жоготуулар Алымбек датканын эрдигин майтара алган эмес. Тескерисинче 40-жж.экинчи жарымында Алайлык жана теңиртоолук кыргыз урууларынын баардыгынын башын бириктирүүгө бел байлап, өз алдынча мамлекет курууга аракет жасайт. Айрым маалыматтарга караганда анын мындай аракетине колдоо көрсөтүү жөнүндө Россиянын императору Александр II өзүнүн чек арадагы генералдарына көрсөтмө берген экен [8,60]. Бирок ар кандай объективдүү себептерге байланыштуу андай аракеттен майнап чыккан жок. Ошондуктан XIX к.50-жж. ордодогу окуялардан оолактап, чоң саясатка көп аралашкан эмес [5, 93]

Орус төбөлдөрү кыргыздардын турмушундагы болуп жаткан саясий окуяларды дайыма сырттан көзөмөлгө алып турган. Батыш Сибирь генерал-губернатору Дюгамель “түштүк жана түндүк кыргыздардын өз алдынча башкаруучусу болуу

максатын көздөп, Алымбек өзүн Кокон хандыгына карама-каршы коёт жана жардам сурап, орус бийликтерине кайрылууга аргасыз болот”– деп болжолдогон [9, 78]. Подполковник Г. А. Колпаковский көп өтпөй генерал-губернаторго: “жапайы манап Алымбектин Малля ханды жек көрө тургандыгы жөнүндөгү кабар чын болуп чыкты, бирок, Алымбек азырынча мени менен эч кандай мамиле түзө элек” [9, 80].

Ошентип, Алымбектин өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүү жөнүндөгү ою орус падышалыгынын Түркстандагы бийликтерине гана эмес, алыскы Санкт-Петербургдагы императорго да белгилүү болгон. Нарративдик материалдагы маалыматтарга ылайык “Алымбек, Кадыр, Шабдан кожо Кудайназар түрк менен жең ичинен бүтүмгө келип жана алар 1862-жылдын 24-февралында Малля ханды өлтүрүшөт” [3, 161, 196].

Хан тактына Кудаяр хандын жээни Шах Мурад олтурат. Алымбек ордодогу хандан кийинки биринчи адам хандын башкы вазири болуп калат [9, 84]. Бирок Алымбектин мамлекеттик ишмердиги көп узабай анын өзгөрүлүшү менен аяктайт. Анын саясий атаандашы Алымкул бийликти өз колуна алууну көздөп Шадман кожо, Бек-Мухаммед удайчы менен бирдикте Кадырбек датканын, Ырыскулдун, Кудайназар датканын көзүн тазалайт да, “Ташкент жүрүшүнө чыгаарда Кокондо калтырылган Алымбекке Чотон кыргызды жөнөтүп салышат [9, 95]. Бул тууралуу Ч. Валиханов: “Түштүк кыргыз урууларын башкарган Алымбек датка Шах-Мураддын алдында башкы вазир болуп турган. 1863-жылдагы ак сарайдагы кезектеги баш аламандыкта өзүнүн атаандашы Алымкул кыпчактын колунан каза табат” [9, 85].

Алымбек датканын өлтүрүлгөн жылы, буга себеп болгон жагдайлар жөнүндө изилдөөчүлөрдүн пикири ар түрдүү экендигин айтпай коюуга болбойт. “Туркестанские ведомости” – 1907-ж. - 1863-жылы Алымбек өлтүрүлгөн. А. Хасанов: “Көп өтпөй козголоңду баштаган Алымбек өз жанына жалгыз гана Алымкулду тартканы үчүн козголоңчулар тарабынан муунтуп өлтүрүлөт”. В.М. Плоских, В.П. Мокрынин “1862-жылы Алымбек өлтүрүлгөн” [9, 86].

XIX кылымдагы коомдук жана мамлекеттик ишмер, кыргыз мамлекеттүүлүгүн негиздөөгө чыйыр салган атуулдардын бири – Алымбек датка 1799-жылы туулуп, 1862-жылы каза болгон. Анын сөөгү Коконго коюлган. Алымбектин жалпы кыргыздарды бириктирип, өз алдынча ээлик түзүүгө аракеттенгенин Дюгамелдин 1861-ж 8-июнда согуш министринен жазган каты далилдейт жана кыргыздардын өз алдынча мамлекет түзүүгө жасаган аракетин Х.Бабабеков да тастыктайт [1, 79-80].

Демек, Алымбек датка кыргыз элинин бай тарыхын изилдөөгө, илим-билимдин, маданияттын өсүп-өнүгүшүнө көрүнүктүү салым кошкон агартуучулардын бири жана кыргыз элинин бүтүндүгүн, өз

алдынчалыгын сактаган белгилүү стратег, чечкиндүү дипломат.

Адабияттар:

1. Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. Ташкент, 1990.
2. Базарбаев Ш. Кыргыз маданиятынын өнүгүү диалектикасы. Ош, 2001.
3. Бейсембиев Б. К. “Тарихи Шахрух” как исторический источник. – Алма-Ата, 1987, 161. //Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX к. ортосу – XX к. башы) Б, 2003.
4. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. Очерк истории. – Ф.:Илим, 1987.
5. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Тарыхты үрөнүүчүлөр үчүн. Б.: Кыргызстан, 1997.
6. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Б., 1997.
7. Мулла Нияз Мухаммед Бен Ашур Мухаммед. Тарих–и Шахрухи. История владетелей Ферганы. // Изд. П.Н. Пантусова. -Казань, 1886, 333-бдней Азии. М.,1964.
8. Мулла Нияз Мухаммед. Тарих-и Шахрухи. 1871. С.354
8. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886.
9. Өмүрзакова Т. Алымбек датка. Б.: Учкун, 2003.
10. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX к. ортосу – XX к.башы) Б., 2003.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.